

СТРАТЕГІЯ ОРАТОРА: ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

На основі аналізу культурологічного змісту понять «культурфілософська рефлексія», «оратор», «стратегія оратора» і взаємозв'язків між ними визначена й охарактеризована система проблем, що пов'язані з культурфілософською рефлексією стратегії оратора.

Ключові слова: культурфілософська рефлексія, оратор, стратегія оратора, соціокультурна ефективність ораторського спілкування.

На основе анализа культурологического содержания понятий «культурфилософская рефлексия», «оратор», «стратегия оратора» и взаимосвязи между ними определена и охарактеризована система проблем, связанных с культурфилософской рефлексией стратегии оратора.

Ключевые слова: культурфилософская рефлексия, оратор, стратегия оратора, социокультурная эффективность ораторского общения.

Based on the analysis of cultural content of the concepts of «culture philosophical reflection», «orator», «strategy of orator» and on the relationship between them is defined and characterized how the system of contradictions related to culture-philosophical reflection of the speaker's strategy.

Key words: culture philosophical reflection, orator, strategy of orator, social and cultural effect of orator's communication.

Сучасне суспільство із цивілізаційної точки зору є інформаційним [18, с. 146]. Це не означає зникнення безпосередніх мовних контактів та їхньої фундаментальної культурної ролі. Діяльність оратора, як і будь-яка інша інформаційна, у своїх фундаментальних основах пов'язані, її культурне призначення полягає не просто в передачі інформації, а впливові на реальні особистості. Ключову роль при цьому відіграють сам промовець, його креативні функції. Відповідно до цього, культурна і суспільна значущість стратегії ораторського впливу значно залежать від культурфілософської спрямованості рефлексії оратора як змістовної і спонукальної засади його діяльності. Усвідомлення змісту та способів додання її проблем є тією передумовою, без якої за визначенням неможлива побудова культурно і соціально ефективної стратегії оратора.

Огляд літератури, що стосується теми статті, дозволяє дійти певних висновків. По-перше, твори Арістотеля, І. Канта, Ч. Кулі, П. Шардена, В. Шейка свідчать про наявність класичних і сучасних світоглядних засад такого розуміння людини, яке визначає зміст культурфілософської рефлексії в процесі спілкування. По-друге, в розвідках сформовані культурфілософські підходи до спілкування,

що є водночас засадами стратегії оратора (Г. В. Ф. Гегель), імперативності співвідношення загального й індивідуального в спілкуванні (І. Кант), культурно-діяльній спрямованості інформації (Г. Почепцов, А. Урсул). Нарешті, в працях достатньо повно відбито зміст тих понять, які є сполучною ланкою культурфілософського і конкретного аспектів мовного ораторського спілкування (С. Заветний, А. Келлі, Ю. Лотман, О. Матюшкін, П. Сопер). Слід зазначити й відсутність об'єднуючого, цілісного підходу ідей цих розробок з позицій рефлексивного засвоєння оратором культурфілософських надбань як передумови соціокультурної ефективності ораторського спілкування.

Мета статті — ґрунтуючись на змісті понять «культурфілософська рефлексія» й «оратор», виявити ті проблеми, від вирішення яких залежить соціокультурна ефективність реалізації стратегії оратора.

Проблеми стратегії оратора доцільно аналізувати на двох постулатах. По-перше, розглядати публічне мовлення як специфічний вид людської діяльності. По-друге, характеризувати його в парадигмі культури, тобто з позицій якості цього виду діяльності, розглядаючи її як систему творчої діяльності, зберігання, поширення й опанування всієї сукупності цінностей суспільства [19, с. 7]. У цьому сенсі виступ оратора є мисленнєво-мовленнєвою діяльністю людини з підготовки й проголошення переконуючої промови як феномену культури та мистецтва, що зумовлений певним рівнем соціокультурного розвитку суспільства.

Що стосується соціокультурних засад сучасності, то їй притаманні такі ключові характеристики [7, с. 157, 165]:

- нестабільність як продукт життєвого принципу «все і негайно»;
- нелінійність, тобто супроводження соціокультурних зусиль непередбачуваними наслідками;
- досягнення апогею розвитку існуючих форм культурного творення;
- екологізація культури, перетворення її вимог на безпосередні засади існування людства;
- необхідність сумісних пошуків гармонії й гуманності в соціокультурних відносинах.

З точки зору культурфілософської рефлексії діяльності оратора розгляд лише означених аспектів є недостатнім, оскільки стосовно людини вони проявляються як зовнішня сила, а йдеться про її внутрішню переорієнтацію. Саме в цьому контексті такі зміни потрібно розглядати як фактор внутрішніх трансформацій культурфілософської спрямованості, яку слід розуміти як творчий зміст поняття «сучасність».

П. Шарден щодо цього зазначав: «Те, що робить людину «сучасною» (і в цьому розумінні більшість наших сучасників ще не є сучасними), це здатність бачити не лише в просторі». Таке бачення

дослідник пов'язував з еволюцією, засвоєнням змін і здатністю все розглядати лише в цьому аспекті — усе, починаючи із самої себе. Людина «не що інше, як еволюція, що усвідомила саму себе» [17, с. 175, 176].

Означена культурфілософська позиція актуалізує питання про характер і рушійні сили еволюції в мовному спілкуванні. П. Сопер зазначає: «...мовлення — це людина в цілому» [14, с. 7], тобто промова — це не те, що існує само по собі, а є відбиттям людини, котра її проголошує і завдяки якій стає такою реальністю, яку можна або сприймати, або не сприймати. При цьому слід особливо зазначити, що фундаментальне значення людини як носія свідомості й соціального феномена П. Шарден убачав не в її уявному статусі центру універсуму (всезагального буття), а в тому, що для неї існувати найповніше — це дедалі більше об'єднуватися, «єдність формується лише на засадах бачення» [17, с. 37]. Отже, бачення — ключовий етап культурфілософської рефлексії стосовно діяльності оратора, зокрема її стратегії.

На думку Арістотеля, класична система взаємозалежностей базується на формулюванні діяльнісних засад бачення [1, с. 394–403]:

- з позицій суспільних вимог слід надавати перевагу тому, основною чого є справедливий закон, а також усе, що зумовлює загальне благо, на думку більшості досвідчених;
- з точки зору сутності справи першооснови превалюють над похідними від них, а також цілі, що корисні постійно або протягом тривалого часу;
- стосовно міжособистісних параметрів слід ґрунтуватися на тому, що робити добро краще, ніж здаватися доброзичливим, і перевагу має те, чим можна поділитися з друзями, а необхідне краще від того, що породжується надлишком і прагненням до нього;
- під час оцінки цілей слід зважати на дії і справи, а не на слова, перевагу має прекрасне в наслідках. Необхідно уникати в запропонованих діях і в будь-якій оцінці всього, що пов'язане з примарними бажаннями й уявленнями.

Зважаючи на це, в процесі спілкування оратора зі слухачами неминує постає питання про те, яким чином мовлення впливає на адресата і як домогтися максимального рівня такого впливу на його бачення. Саме у зв'язку із цим стосовно оратора і виникає проблема його стратегії — мистецтва керівного впливу оратора для досягнення засобами мовлення конкретної суспільно значущої мети на засадах еволюції бачення слухача. Із соціокультурної точки зору саме стратегія надає ораторові певних рис громадського і культурного діяча. Мова його, таким чином, є діянням, що пов'язане, згідно з О. Шпенглером, з духовною та інтелектуальною взаємодією [21, с. 474] й обумовлює те, що об'єкт впливу завжди є водночас і соціокультурним

суб'єктом, котрий може протиставити впливові оратора свої світосприйняття, соціокультурний статус, певний досвід і навіть просто нехтування ораторським спілкуванням. За таких обставин вирішального для оратора значення набуває мобілізація його соціокультурного потенціалу, імпульсом до якої є культурфілософська рефлексія, тобто роздуми стосовно усвідомлення рівня власних знань і досвіду, доречності й мудрості їх світоглядного та гносеологічного використання. Без такого імпульсу неможливі ні становлення, ні реальне й ефективне використання стратегії оратора, при цьому проблеми і суперечності, на яких ґрунтується його культурфілософська рефлексія, є спонукальними елементами діяльнісного механізму реалізації цієї стратегії.

Розглянуті аспекти підходу до стратегії не надають відповіді на запитання про той головний діяльнісний принцип її реалізації, що пов'язаний з культурфілософською рефлексією. Виявити його можна лише під час розгляду вольового начала в стратегії, головною проблемою якого є співвіднесення мети і засобу. Найактивніше дискутують стосовно того, чи справедливе положення, що мета виправдовує засоби. Таке формулювання не є коректним і виявляє головний недолік запропонованого підходу до проблеми, який полягає в тому, що мета і засоби розглядаються як абсолютно відокремлені один від одного, саме тому й використовується термін «виправдовує». За такого підходу все залежить від суб'єктивної волі — можна і виправдати, а можна й ні. Насправді ж, мета і засіб є двома сторонами одного явища — реалізації цілеспрямованої дії людини, і можна говорити не про виправдання чи не виправдання, а про закономірний зв'язок між ними.

Означений зв'язок реалізується в тому, що мета надає зв'язці «мета-засіб» змісту, а засіб надає цьому змісту реальності [2, с. 396–398]. Відокремити мету і засіб просто неможливо: мета без засобів — це віртуальна дійсність, а засіб без мети — узагалі щось примарне. Але цей зв'язок не лише закономірний, а й взаємно проникливий, зміна природи однієї його сторони неминуче зумовлює трансформацію іншої, при цьому діє закон відповідності: цілеспрямована діяльність при незбігові мети і засобу або втрачає свій статус, або існує у викривленій формі. Зла мета, поєднана зі спробою добрих методів, є злого оманною, а добра мета зі злими методами набуває ознак прихованого або навіть відкритого зла, оскільки для тих, на кого спрямована реалізація мети, засіб є реальною формою її існування.

Підсумовуючи розгляд проблеми, можна зазначити, що й стосовно стратегії оратора несправедливі методи неприпустимі. Це абсолютна стратегічна вимога, що має регулювати культурфілософську рефлексію оратора і яка зумовлена тим, що неналежними засобами спотворюються сутність і діяльнісний вплив ораторського спілкування, а також його результат [12, с. 384–392]. Про це свідчать наслідки

нехтування цим принципом. По-перше, викривлена мета обов'язково проявиться, просто це відбудеться в несподіваній формі і через деякий час, а по-друге, принцип «добра мета виправдовує злі засоби», ставши культурфілософським ораторським принципом, неминуче потім охопить усі ланки суспільства, від держави до сім'ї, і перетворить тотальне мовне зловживання на пекло, в якому неможливі людські, гуманні відносини.

Розуміння загальносвітоглядного підходу до суперечності між метою й засобом у системі культурфілософської рефлексії стратегії оратора є необхідним, але не достатнім. Стосовно певного явища культури цю загальну суперечність можна розшифрувати через систему її проявів у конкретних ланках культуротворчої діяльності, оскільки, якщо розглядати культуру як внутрішню форму творчого життя [21, с. 465], то культурфілософська рефлексія стратегії оратора є джерелом проблем, що проявляються у виборі форм індивідуального ораторського впливу, який починається із системи ідей. Ідеї при цьому є креативною культуротворчою силою, оскільки промова «діє переважно залежно від сили і якості ідей, що зумовлює її рух» [14, с. 8]. Тому головне місце в стратегії оратора посідає пошук основоположної ідеї, в істинності якої він намагається переконати аудиторію і яка є сполучною ланкою всіх інших ідей.

Що ж являє собою стратегія оратора? Зауважимо, йдеться не про загальну стратегію діяльності оратора, а про певну конкретну промову оратора, яку він готує для конкретної аудиторії.

Стратегія оратора багатозмістовна, її можна визначити на основі певних положень: це розробка основних напрямів промови, результат якої — визначення теми розмови з аудиторією; мисленнева діяльність, результатом якої є формулювання основної ідеї промови (тези); процес (процедура) пошуку ключової, основної ідеї, в істинності якої оратор переконуватиме аудиторію, і результат такого пошуку. Зауважимо, що стратегія спрямована на пошук головної (директивної) ідеї (тези) промови, тобто основного положення, яке потребує доведення, аргументації. До формулювання тези висуваються певні вимоги (зрозумілість, несуперечливість, тотожність, оригінальність, чіткість), і щоб їх дотримати, необхідно проаналізувати етапи розробки стратегії та її структуру.

Із цією метою можна використати т. зв. «піраміду Цицерона», в основі якої — концепція як упорядкована сукупність знань з теми промови, що в широкому розумінні не є ні програмою дій, ані тезою. Слід додати, що концепція — це логічна і стисла система знань з будь-якої проблеми, яка визначає задум мовлення та його провідну думку. Таке розуміння концепції найбільше відповідає її функціональному призначенню — бути першоосновою мисленнево-мовленневої діяльності. Тільки маючи концепцію (сукупність знань стосовно певної проблеми), можна опрацьовувати детально

стратегію впливу на конкретну аудиторію та визначати складові цієї програми.

Стратегія (програма дій) є варіантом реалізації концепції і характеризується динамічністю, гнучкістю, варіативністю. Тобто та сама концепція може мати декілька стратегій залежно від аудиторії.

Вирішуючи питання про зміст стратегії загалом, особливо щодо її мети і концепції, ораторові слід ґрунтуватися на тому, що будь-яка промова, незважаючи на її зміст, має передбачати вирішення певної проблемної ситуації — такого співвідношення якостей певного явища, яке, по-перше, містить певну суперечність і, по-друге, зумовлює необхідність подолання цієї суперечності. Проблема ситуація і рівень її вирішення є оціночними критеріями ефективності стратегії [10, с. 32–33]. Це зумовлено тим, що саме проблемна ситуація є причиною і реальною рушійною силою виникнення потреби в концепції та меті.

Тому розробляючи концепцію, необхідно, по-перше, віднайти протиріччя в підходах до певної проблеми, які б могли зацікавити конкретну аудиторію; по-друге, чітко сформулювати декілька конструктивних питань, тобто таких, на які немає однозначних відповідей. Вони будуть у промові моментами колективної рефлексії (розмірковування) як оратора, так і аудиторії.

Єдність проблемної ситуації і концепції зумовлює необхідність усвідомлення цільової настанови оратора — своєрідного запланованого безпосереднього результату впливу на слухачів. Вона складається з двох компонентів стратегії: завдання, яке ставить у певній аудиторії оратор і в якому конкретно прагне переконати аудиторію, та надзавдання, що є не лише емоційно-спонукальним, а й тією прихованою соціокультурною пружиною дії, яка має спрямовувати емоції, культуротворчі та діяльнісні імпульси слухачів не лише в аудиторії, а й поза її межами. Завдання начебто подається слухачам, а надзавдання не підлягає прямому сприйняттю і впливає опосередковано.

З діяльнісних позицій культурфілософської рефлексії, стратегія дій оратора передбачає таку послідовність (етапи):

- визначення загальної соціокультурної мети, на досягнення якої зорієнтований конкретний виступ оратора;
- формулювання суперечностей, що існують у підході до конкретної теми виступу; виокремлення з концепції проблеми конструктивних запитань, тобто таких, на які немає однозначної відповіді і над якими розмірковуватимуть оратор і аудиторія разом під час виступу оратора;
- чітке формулювання завдань виступу і надзавдань;
- формулювання тези, основної думки промови, в істинності якої оратор переконуватиме аудиторію і яка в подальшому визначатиме тактику виступу.

Зважаючи на інформаційну природу сучасного суспільства та його маніпулятивні можливості, культурфілософська рефлексія стратегії промови на перше місце повинна ставити інтелектуальну і духовну безпеку аудиторії. Небезпека, найчастіше — це маніпулювання свідомістю слухача, яке, особливо з точки зору культурфілософської рефлексії, шкідливе для обох сторін, оскільки стосовно аудиторії створює примарну й шкідливу для неї дійсність, а стосовно оратора формує таку його особистість, на яку не можна поклатися, що негативно виявить себе в спілкуванні під час першого серйозного зіткнення з дійсністю [3, с. 313–314].

У кожного, хто бажає долучитися до ораторського мистецтва, в процесі вивчення стратегії оратора неодмінно виникає запитання: чим керуватися під час формування стратегії?

Першою з орієнтаційних вимог, опанованих культурфілософською рефлексією, є необхідність урахування типу особистості промовця, рівня його соціального досвіду, внутрішньо притаманних етичних правил та суто фізіологічних особливостей. Слід зауважити, що, поперше, запропонований підхід є стратегічною орієнтацією, а не заборонаю щодо використання певних типів прийомів, якщо цього потребують обставини, а по-друге, наявність індивідуальних особливостей і успіх користування ними жодним чином не означають права на нехтування загальноновизнаними стратегічними вимогами, які мають реалізуватися в найефективнішому варіанті — з урахуванням індивідуальних можливостей оратора.

Загальне реалізується через індивідуальне, а індивідуальне — коли виражає суттєвий людський аспект. Достатньо типовими в цьому сенсі є ситуації, коли специфіка предмета й індивідуальне поведіння промовця відбиваються на стратегії ораторів, а їхня індивідуалізація реалізується лише завдяки тактиці. Прикладом є промови, що стосувалися покарання головних військових злочинців часів Другої світової війни [13, с. 140–190]. Стратегічною метою та основою виступів державних обвинувачів, безумовно, було осудження злочинців, але при цьому виявилися й інші стратегічні вимоги. Означені стратегічні вимоги ґрунтувалися на сутності справ про військових злочинців та існували на всіх рівнях судових процесів. Потім промовці повернулися до своїх звичайних справ, але досвід участі в процесах стосовно військових злочинців вплинув на стиль стратегії їх мовлення і став індивідуалізованою типовою ознакою всіх цих ораторів.

Індивідуалізація стратегії спілкування оратора й аудиторії як феномен культурфілософської рефлексії пов'язана з вирішенням двох питань — становленням нових аспектів взаємного самоусвідомлення слухачів і реалізацією особистісного принципу свободи, під якою розуміється надання людині можливості в духовному, інтелектуальному, діяльнісному сенсах стати іншою, не порушуючи культурної та

супільної злагоди. Як зазначав Ч. Кулі, процес мовного спілкування оратора й аудиторії сприяє вирішенню цих питань [8, с. 155–156, 303].

З точки зору культурфілософської рефлексії стосовно стратегії оратора, під час вирішення першого питання необхідно в процесі спілкування з людиною «виключно звертати увагу на її страждання, потреби, загрози їй і хвороби. У такому разі постійно відчуватимеш спорідненість з нею, симпатизуватимеш їй, співчуватимеш, тобто слід «не відшукувати в ній «достоїнства», а, навпаки, ставитися до неї лише зі співчуттям» [20, с. 650]. Ця максима має ключове значення під час мовного спілкування [15, с. 136]:

Нам не дано предугадать,
Как слово наше отзовется, —
И нам сочувствие даётся,
Как нам даётся благодать.

Стосовно єдності в культурфілософській рефлексії розмірковуючого і діяльнісного, узагальнюючим моментом ораторського спілкування щодо другого питання є виникнення конструкта. Згідно з А. Келлі, конструкти є відбиттям усвідомленості такого ставлення людини до певних явищ життя, при якому її духовні і діяльнісні процеси здійснюються за тими напрямками, за якими вона передбачає і прагне мати розвиток подій [6, с. 139]. Мета стратегії оратора полягає в тому, щоб за допомогою ораторського впливу (промови) змінити конструкти слухачів у тому напрямі, який є для оратора бажаним. Проблема (суперечність), яка виявляється при цьому, полягає в тому, що ораторський вплив, який формує конструкт, є індивідуалізованим, часто підпорядкованим суб'єктивним і навіть егоїстичним прагненням. Зважаючи на це, конструкт під час формування має регулюватися з точки зору культурфілософської рефлексії системою [5, с. 170, 185, 187]: об'єктивний закон — максима (суб'єктивний принцип воління) — імператив (формула веління розуму) — категоричний імператив (є необхідним поза конкретної метою). Насамкінець слід зазначити, що цілком виправданою буде культурфілософська орієнтація на класичний категоричний імператив, сформульований І. Кантом: «дій відповідно до такої максими, керуючись якою ти одночасно можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом» [5, с. 195].

Отже, оратор — це промовець, що прагне змін у ставленні слухачів до оприлюдненої ним проблеми. Згідно із цим, стратегія оратора є мистецтвом впливу з метою досягнення засобами мовлення значущої з точки зору оратора мети. Становлення і реалізація стратегії оратора базуються на свідомій чи стихійній культурфілософській рефлексії, тобто роздумах стосовно усвідомлення рівня як власних, так і тих, що притаманні аудиторії, знань та досвіду, мудрості їх світоглядного й гносеологічного використання в процесі спілкування. Рівень культурфілософської рефлексії і практичні висновки з неї визначають дієвість обраної оратором стратегії. Означений рівень з наукової,

а водночас і практичної точок зору головно залежить від розуміння сутнісних ознак проблем, що закладені в самому процесі спілкування оратора і слухачів, та способів їх вирішення. Системоутворюючими ланками сукупності тих проблем, які вирішуються в процесі культурфілософської рефлексії оратора, є незбіг світоглядних настанов, а також інтелектуального і життєвого досвіду оратора й слухачів, ставлення до запропонованої проблеми і методів їх вирішення.

Стосовно дієвості культурфілософської рефлексії гармонізація вирішення цих проблем як екзистенціальна передумова існування стратегії оратора має здійснюватися передусім на засадах ідей класичної світоглядно-культурної спадщини.

Першочергове питання т. зв. «третього смислу», тобто таке, що є результатом культурфілософської сумісної рефлексії обох сторін ораторського спілкування.

Список літератури

1. Аристотель. Толика / Аристотель // Аристотель. Соч. в 4-х т. Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — С. 349–531 (Философское наследие).
2. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук / Г. В. Гегель: пер. с нем. / отв. ред. Е. П. Ситковский. — М. : Мысль, 1975. — Т. 1. Наука логики. — 452 с. (Философское наследие).
3. Грачев Г. В. Личность и общество в условиях кардинальных общественных изменений: формирование концепции информационно-психологической безопасности / Г. В. Грачев // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / отв. ред. О. Н. Астафьева. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — С. 312–330.
4. Заветний С. О. Філософія впливу : монографія / С. О. Заветний, О. С. Пономарьов, Н. М. Пазиніч. — М. : Харків : Вид. Савчук О. О. ; НТУСГ ім. П. Василенка, 2011. — 204 с.
5. Кант И. Основоположения метафизики нравов / Иммануил Кант // Иммануил Кант. Соч. в 8-ми т. Т.4. — М. : Чоро, 1994. — С. 153–246. (Мировая философская мысль).
6. Келли А. Дж. Теория личности / А. Дж. Келли : пер с англ. — СПб. : Речь, 2000. — 249 с.
7. Козлова О. Н. Социокультурное развитие в режиме с обострением / О. Н. Козлова // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / отв. ред. О. Н. Астафьева. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — С. 157–181.
8. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Х. Кули : пер. с англ. — М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — 320 с.
9. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Ю. М. Лотман // Ю. М. Лотман. Семиосфера. — СПб. : «Искусство — СПб», 2004. — С. 150–391.
10. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А. М. Матюшкин. — М. : Педагогика, 1972. — 168 с.
11. Морфология культуры: тезаурус / за ред. проф. В. О. Лозового. — Харків : Право, 2007. — 384 с.

Розділ 1. Теорія та історія культури

---

12. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. — М. : Изд-во «Рефл-бук»; — Киев : Изд-во «Ваклер», 2001. — 651 с.
13. Руденко Р. Промова у справі головних німецьких військових злочинців на Нюрнберзькому процесі / Р. Руденко // В. В. Молдован. Судова риторика : навч. посіб. — Київ : Заповіт, 1996. — С. 140–190.
14. Сопер Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер с англ. С. Д. Чижовой ; ред. К. Д. Чижов, Л. М. Яхнич. — Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1999. — 448 с.
15. Тютчев Ф. И. Стихотворения. Письма / Ф. И. Тютчев. — М. : Правда, 1986. — С. 136.
16. Урсул А. Д. Информация / А. Д. Урсул. — М. : Наука, 1971. — 376 с.
17. Шарден Пьер Тейяр де Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. — М. : Наука, 1987. — 239 с.
18. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко. Моногр. в 2-х т. Т.1. — Харків : Основа, 2001. — 520 с.
19. Шейко В. М. Морфологія культури / В. М. Шейко. — Харків, 2011.
20. Шопенгауэр А. В дополнение к этике / Артур Шопенгауэр // Артур Шопенгауэр. Афоризмы и истины : Сочинения. — М. : ЗАО ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 2000. — С. 649–681 (Антология мысли).
21. Шпенглер О. Человек и техника / Освальд Шпенглер // Культурология. ХХ век. Антология. — М. : Юрист, 1985. — С. 454–494.

Надійшла до редколегії 14.08.2014 р.